

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№9 (186),
ҚЫРКҮЙЕК
2020 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

**БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ**

**ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ**

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әб жа нов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, – т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ыс-
мағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина
– т.ғ.к., доц.; Т.Шаңбай –
ф.ғ.к. проф. С.Дүйсен – п.ғ.к.,
Қ.Қарамандаев – тарихиы-
зерттеуші.

С.Әбішқызы – тұңғыш бас
редактор. Б.Матекова – ұс-
таз-әдіскер. Ш.Танмамбетова,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ұ.Елшібай – озат ұстаздар.

Басуға 13.09.2020 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108 ^{1/16}
Шартты б.т. – 5. СТР
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1380.
Индексі – 75748.

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Авторлар қазақша ғылыми-
теориялық мақалаға орысша,
ағылшынша, орысша мақалаға қа-
зақша, ағылшынша, ағылшынша
мақалаға қазақша, орысша резюме
ұсынуға міндетті. Мақаланың ғы-
лыми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың байлам-
тұжырымдары редакция көзқара-
сымен сәйкеспей де мүмкін. Кө-
шіріп басылса не пайдаланылса,
сілтеме жасалуы тиіс.

Журнал ҚР БҒМ Білім және
ғылым саласындағы бақылау
комитеті (БҒСБК) ұсынған
тізімде бар.
Журнал в списке рекомендо-
ванных ККСОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Күлшат Сымағұлова, Абылайхан Уәлиханұлы. Әл-Фараби философиясындағы тіл мен мәдениет.....	2
Нұрсан Әлімбаев. Қазақтың дәстүрлі кісілік концепциясының ілкімді төрт принциптерінің әлеуметтік-антропологиялық (когнитивтік) сипаты.....	6
Айдын Әбденов. Қайдауыл батыр.....	10
Аққали Ахмет. Сабыр Хаммадов Ішкі Орда хандары туралы.....	12
Болат Нығметов. Қазақ мұнайының абызы.....	14
Аманкелді Шамғонов. Ұлы күйші-композитор Дәулеткерей Шығайұлы.....	16
Гүлбану Ізбасарова. 1824 жылғы реформа нәтижесі.....	18
Николай Лапин. Қазақ-орыс байланыстарының жаңғыртылуы.....	21
Тастанбек Сәтбай. Хазретәлі Тұрсын: педагог, ғалым, азамат, іні-дос.....	25
Дархан Асқарұлы. Оңтүстік Қазақстанға жер аударылған қарашайлар.....	27
Аққайың Балықова. Батыс Қазақстандағы депортациялау кезеңдері.....	31
Шәкизат Қаратайұлы, Минсара Қараманова. Тұңғыш президенттің жастар саясаты.....	33
Оразгүл Мұхатова, Айнагүл Қайыпбаева. Ел реформаларымен қатар жүрген қайраткер.....	35
Шара Ибрашева, Сәбира Апашева. Музей – мәдени жаңғырудың алтын бесігі.....	38
Сағат Тайман, Марат Сүгірбай. "Жанқожа батыр" дастанындағы тарихи деректер.....	39
Айнур Габдулина. Исторические вопросы развития промышленности.....	42
Құндызай Ермбетова. Миграция населения: беженцы.....	47
Талдыбек Нұрпейіс, Жұмахан Арынов. О деятельности "Степной комиссии".....	50
Гульмира Купенова. "Национальный вопрос" в Российской империи.....	54
Куаныш Аканов. Сборники документов как источник по истории казахско-русских отношений.....	57
Шолпан Кунанбаева. Информационный потенциал архивных собраний г. Санкт-Петербурга по истории Казахстана XVII-XVIII вв.....	61
Ш.Нартбаев, М.Турадилов, Д.Жақаш. Исследование древних памятников Туркестанского края.....	63
Фархад Мустафин. Административное устройство Калмыцкого государства.....	66
Айсауле Бильтаева. Одонтология тюркоязычных народов Евразии.....	71
Сауле Маликова. Кулсары батыр (1715-1776).....	73
Марал Калиева. Абай и духовное развитие общества.....	75

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Амангелді Саипов, Алмагүл Балтабекова. Болашақ көркем еңбек мұғалімдері.....	77
Ләззат Жұмабекова. I тоқсан бойынша жиынтық бағалау тапсырмалары.....	79

ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ

Күлшат СЫМАҒҰЛОВА,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
Халықаралық қатынастар факультетінің доценті,
философия ғылымдарының кандидаты,
Абылайхан УӘЛИХАНҰЛЫ,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
шет тілдер кафедрасының аға оқытушысы

Ортағасырлық Шығыстың ең жарқын ойшылдарының бірі, атақты ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Оның идеологиялық мұрасы өте үлкен және сан алуан. Мұны оның көптеген мұсылмандық Шығыс елдерінде ғана емес, бүкіл әлемге кеңінен танымал болған көптеген еңбектері куәландырады. Әл-Фараби этика, саясат, жаратылыстану, психология, эстетика, логика сияқты сол кезде белгілі білім салаларын зерттеп, салыстырды. Ол адамгершілік пен гуманизм мәселелеріне айрықша мән берді, адамның бақытқа жетуіне негіз болды. Жерлестер оны құрметпен «Мұғаллим Сәни» («Муаллимус Соңя») – Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» және «Шығыс Аристотелі» деп атады. Энциклопедиялық ғалымның әлеуметтік, этикалық, философиялық көзқарастарының қалыптасуына, ең алдымен, Орталық Азия және Таяу Шығыс елдерінің халықтарының мәдениеті, ежелгі грек философиясы, атап айтқанда Аристотель мұрасы, сол кезеңнің идеологиясы үлкен әсер етті. Тәуелсіз және өзіндік философиялық ой-өрісі бар ғалым тұтас энциклопедиялық жүйені құрды. Әбу Насыр әл-Фараби еңбегінің маңыздылығы оның бай ғылыми мұрасын зерделеуге баса назар аударып, үнемі өсіп келе жатқандығынан көрінеді [1].

Әбу Насыр Әл-Фараби ғылымдардың пайда болуы туралы ойларын білдіре отырып, ең алғашқы ғылым – тіл, ғылым дегеніміз – пән, нысан, болмыс-құбылыс ұғымдарын атау деп тарады: *«Оқыту мен үйрену, ойды қалай айту керектігі туралы, қалай сөйлеуге және жауап беруге болатындығын айту үшін, мен бұл ғылымдардың ең алғашқысы – нысандарға, яғни заттар мен апаттарға ат қою туралы ғылым екенін білемін».* Біз тіл бірлігі, атау беретін сөз, тілдің лексикалық байлығы туралы айтамыз. Сөйлеу құбылысы тек сөздерді қолдану кезінде туындайды. Сонымен қатар, сөйлеудегі сөздердің өзара байланысын, олардың орналасу тәртібін, Әл-Фараби екінші ғылым деп атайтын нәрсе бар: **«Екінші ғылым – грамматика, ол сізге заттардың аттары, заттары мен екіпіндерін дұрыс орналастыруды, сонымен қатар олардан келетін сөздердің дұрыс құрамын үйретеді. осы сөйлемдер мен сөйлеулер туралы»** Әл-Фараби **логиканы үшінші ғылым деп атайды.** Философия, логика, таным, ақыл, адамгершілік, имандылық және т.б. туралы айтсақ, Әл-Фараби тілдің осы саласындағы мағынасы мен орнына баса назар аударады. Ол моральдық адам қанағаттандыруға тиісті талап пен шартты анықтай отырып, **сөйлеуге, сөйлеу мәдениетіне, шешендік өнеріне қатысты келесі талаптарды қояды: «Ол**

талқыланған мәселелер бойынша шешімдерді тез және дұрыс түсінуі керек мағынасы, әңгімелесушінің айтқан сөзінің ақиқатын немесе жалғандығын, оның шынайы мақсатын тани білуі керек; оның сөздері дәл болуы керек, ол өз пікірін анық және біркелкі айта білуі керек; ол шындықты және ақиқатты ұстанушыларды жақсы көруі керек, өтірік пен өтірік жақтаушыларды жек көруі керек».

Жоғарыда келтірілген үзінділерде біздің заманымыздың сөйлеу мәдениетінің барлық дерлік талаптары көрініс табады: айтушының негізгі мақсатын, ойлаушының (әңгімелесушінің) ой-пікірін толық және дәл түсіну; сөйлеуде нақты мағынасы бар сөздерді қолданыңыз, кідіртпестен анық және біркелкі сөйлеңіз; сөйлеу шындықты қамтуы керек; өсек таратуға, орынсыз жаңалықтар таратуға, шыншыл болуға және т.б.

Тіл білімінің өзіндік философиялық базасы – тіл философиясы. Тіл философиясының негізгі принциптері – тілді, оның формаларын әрекет деп тану, оларды халықтың ұлттық санасы деп есептеу. Тіл – әрекеттің өзі. Сондықтан оның бірден-бір ақиқат анықтамасы генетикалық қана болу керек. Тіл – дыбысты ойдың көрсеткішіне айналдыратын рухтың әрекеті. Даму – тілдің өмір сүруінің формасы. Тіл – ойлау әрекетінің творчестволық синтезі, бірақ сонымен бірге ол – актив форма, ойлау әрекетінің құралы да. Тіл мен ойлаудың бірлігі – ажырамас бірлік. Бұл сөйлеу мен ойдың бірлігі. Өйткені тіл жалпы, коллективтік меншік болғандықтан, индивидуалға әсер етеді. Адам тілді неғұрлым жақсы меңгерген болса, солғұрлым тіл оның ойлауына әсерін тигізеді. Осылармен қатар, Гумбольдт тіл мен «халық рухы» арасындағы байланысты да сөз етеді. Бірақ тілдің қоғамдық сипатын ұлттық табиғат, адамдардың жанында, санасында болатын идеалдық нәрсе деп біледі. Бұл идеалдық – индивидуалдық емес, жалпы халықтық, тілдік ойлау. *«Халық тілі – оның рухы, халық рухы – оның тілі».* Тіл жеке адамдардың сөйлеуі арқылы керінгенмен, ол – жеке адамның табысы емес, халықтың табысы. Тіл – халықтың дауысы, олардың жаны. Бұл тек байланыс және ақпарат беру құралы ғана емес. Әр халықтың дерлік өз тілі бар. Тіл онымен бірге дамиды, өзінің тарихын, сипаты мен барлық ерекшеліктерін бойына сіңіреді. Тілін жоғалтқан немесе ұмытып кеткен адамдар көбінесе жеке басын жоғалтады.

Тілдің мәні, оның таңбалық сипаты, тілдің шығуы мен дамуы, ойлау мен тілдің ара қатысы және т.б. проблемаларды зерттеп шешу үшін, философия тіл біліміне бағыт-бағдар сілтейді, аталған проблемаларды шешудің принципін белгілейді. Тілдің

теориялық мәселелерін тек жалпы тіл білімі ғана емес, сонымен бірге тілдің философиясы да қарастырады. Жалпы тіл білімі тіл туралы ғылымның бір саласы болып саналса, тілдің философиясы философия ғылымының бір саласы болып саналады да, ортақ мәселелерді бірлесіп зерттейді. Тілді оның формасы мен мазмұнының бірлігі, байланысы тұрғысынан зерттегенде ғана, оның дамуының жалпы заңдары мен жалпы заңдарының табиғатын ашып айқындауға және түсінуге болады. Адамның ойлауы тіл формасы түрінде іске асатын болғандықтан, философия адамның ойлау процесі, анығырақ айтқанда, өзін қоршаған дүниені адамның тану процесі тілде қалай көрінеді деген мәселені ескерусіз қалдыра алмайды. Бұл мәселе таяныш етілетін негізгі философиялық позиция тұрғысынан шешілуге тиіс: диалектикалық материализм материя алғашқы да, сана екінші, туынды деп есептейді. Бұл қағида – кеңестік ғалымдардың баршасына қатысты, соның ішінде тіл біліміне де, бірдей қатысты, бірдей ортақ басты қағида саналды. Бізді қоршаған айнала дүние және оның заңдары адам санасынан тыс және оған тәуелсіз өмір сүреді, адам оны еңбек процесінде таниды және қажет жағдайда өз керегіне жаратады. Адамның ойлауы тіл арқылы материалды жамылғышқа оранады да, объективті шындықты көрсетеді. Объективті шындықта болатын нәрсенің, танылғанның бәрі де тілде белгіленеді [2].

Тіл ерқашан халықпен бірге дамиды. Онда этникалық топтың менталитеті, дәстүрлері мен мәдени ерекшеліктері бейнеленген. Басқа тілге аударуға болмайтын көптеген ерекше сөздер мен тіркестер бар. Олар біздің өмірімізде, оның нәзік ерекшеліктері мен бөлшектерін көрсетеді. Тіл бүкіл халықтың және біртұтас адамның ойларын бейнелейді.

Мәдениет дегеніміз – уақыт өте келе динамикалық және өзгеріп отыратын атрибуттардың жиынтығы. Бұл құндылықтардың, нанымдардың, негізгі болжамдардың, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік мінез-құлықтардың жиынтығы. Тіл – қоғамдағы қарым-қатынастың негізгі құралы. Тіл ең алдымен қарым-қатынас аясындағы мәдениетке байланысты. Спикерлер өз идеяларын, сезімдері мен фактілерін қоғаммен және қоғамшілік құрылымдарда тілмен жеткізеді. Сол себепті, тіл мәдени шындықты білдіреді деп айта аламыз. Әр қоғамда әлеуметтік құндылықтардың, сенімдердің, нормалар мен моральдардың ұжымдық жиынтығы әлеуметтену процесі арқылы бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өтеді. Демек, мәдениеттілік – бұл әлеуметтік тұрғыдан алынған білім. Сонымен, бір тілде сөйлейтіндер тілді қолданудың өзіндік тәсілі арқылы белгілі бір топпен анықтайды. Топтағы жеке тұлғаларға тән бұл қасиет тілдің әлеуметтік сәйкестіліктің нышаны ретінде қарастырылатындығын білдіреді. Демек, тіл мәдениетті білдіреді деп айта аламыз. Тіл мен мәдениет бірнеше күрделі және динамикалық жолдармен байланысты. Мәдениет өмір мен ойлауды сипаттайды, ал тіл сөйлеу және сөйлеу тәсілімізді көрсетеді, кейде уақыт пен орынға қарай өзгеріп отырады, мысалы, ауылда немесе қалада тұратын адамдарды сипаттайтын немесе бөлетін кейбір сөздер бар. Екінші жағынан, қолданылған кейбір сөздер әртүрлі жерлерде керісінше мағынаны білдіреді; олардың екеуі де оң немесе теріс көзқарасқа ие болуы мүмкін, сондықтан мәдениеттің өзгеруіне байланысты мұндай жағдайлар орын алады.

Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Тілдегі өзгерістерге сілтеме жасамай-

ақ мәдени бағыттарды анықтау немесе анықтамау мүмкін емес. Тіл дегеніміз – жеке тұлға сөйлейтін сөздерді айту арқылы қарым-қатынастың вербалды арнасы. Бұл ақпарат таратуға бағытталған. Басқаша айтқанда, бұл мәдениеттің ауызша көрінісі. Тіл – индивидтің жеке тұлғалардың мәдени бағыттарын ажырата білуіне көмектесетін алғашқы элемент. Біз тіл арқылы, мысалы, қытай азаматы мен британдықты ажырата аламыз. Тілдің негізгі функциялары, әдетте, ақпараттық мақсаттар үшін және қатынастарды орнату үшін арналған.

Тілдердегі айырмашылық, мысалы, сыпайылықты, сөйлеу әрекеттерін және өзара әрекеттесуді түсіндіру қиындықтарына әкеледі. Әдетте, тілдердегі айырмашылықтар түсінуге кедергі келтіреді. Бұл құндылықтарды қабылдаудағы айырмашылыққа байланысты.

Тіл біздің ойларымызды қалыптастырады және адамдардың әлемді қабылдауын қалыптастыратын негізгі элемент болып табылады. Адамдардың қарым-қатынасы көбінесе олардың шығу тегіне байланысты. Тіл жеке адамдардағы этноцентризмнің қарқынын арттырады, осылайша олардың мәдениетке деген өзіндік көзқарасы артады. Нәтижесінде, олар өздерінің жеке құндылықтары мен сенімдеріне ұқсамайтын әртүрлі байланыс құралдарына аз жауап береді.

Теориялық та, практикалық тұрғыдан да қазіргі тіл білімінің проблемасы сөйлеу мәдениеті мәселесі болып табылады. Сөйлеу мәдениеті – бұл тілдің сарқылмас байлығын, оларды тиімді және мақсатты пайдалануды, адамның мәдениеті мен руханиятының жақсаруының, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеудің маңызды құралы. Алайда адамдардың тілге деген қарым-қатынасы, қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге адамның білім алуындағы, оны әртүрлі тарихи кезеңдерде жетілдірудің маңызды факторы ретіндегі көзқарасы әр түрлі болды. Бұл өрнектер шығыстың көрнекті тұлғаларының бірі – Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінде де айқын көрінеді. Атап айтсақ, әл-Фарабидің сөйлеу мәдениеті, шешендік өнер, әсіресе, поэтикалық сөйлеу мәселелері, әр түрлі жанрадағы шығармалардағы сөйлеу ерекшелігі туралы оның «Шер Саняти» («Көрнекілік өнері») еңбегінде көрініс тапты. Әбу Насыр әл-Фарабидің нұсқау, поэзия және поэтикалық өнер туралы, ақындық шығармашылығымен айналысатындарға қойылатын талаптар туралы тұжырымдары назар аударуды талап етеді және жалпы өнер және тіл білімі шығармаларының лексикасы мен стилін зерттеуде пайдасыз емес. Әбу Насыр әл-Фараби ақындардың табиғи поэтикалық дарынына ие ақындарды басқа типтегі ақындардан бөліп көрсету қажеттілігін баса айтады, ал ол ақындардың тілге қатынасы, тілдің лексикалық байлығы, көркем стилистикалық құралдарды қолданудағы айырмашылықтарға жеке тоқталады.

Тілге ұқыптылықпен, құрметпен қарау, оны мақсатты және орынды қолдану, сонымен қатар оны тұлғаны тәрбиелеу және жетілдіру құралы ретінде бағалау өте ұзақ тарихы бар. Ежелден бері ата-бабаларымыз тіл мен сөйлеудің адамдар өміріне тигізетін пайдасын мойындаған, оны әлеуметтік ағымға бағыттайтын адамға жағымды әсер ететін, тіпті оның өмірін өзгерте алатын құрал ретінде қабылдаған. Тілге табыну – ежелгі құбылыс, ата-бабаларымыз тіл, адам сөйлеуі оны жасай алады деп сенгенбақытты немесе бақытты емес, осыған байланысты арнайы

ережелер, тілді ұқыпты және мақсатты пайдалану үшін белгілі бір ережелер жасалды [3].

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс.

Ойдың тілі – сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойларымызды сыртқа білдіре аламыз. Сөзді қабылдау және оны ұғыну бір-бірімен тығыз байланысты. Адам баласының сана-сезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды.

Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс.

Тіл мәдениетінің тіл білімінің басқа салаларынан айырмашылығы – оның күнделікті өмірде тілді қолдану, жазу, сөйлеу мәдениетімен тығыз байланыста болатындығында. Тіл мәдениеті дегеніміз – коммуникативтік қарым-қатынас кезінде тілдік тәсілдерді дұрыс ұйымдастырып, белгілі бір тәртіппен жүйелі қолдану.

Сөйлеу мәдениеті орфоэпиялық нормаға негізделеді. Орфоэпиялық норма – сөздерді дұрыс айту, лексикалық норма – сөздерді іріктеп, сұрыптап, талғаммен қолдану болса, грамматикалық норма сөйлеу мәдениетінде біршама тұрақталып, қалыптасқан норма саналады. Сөйлеу мәдениетінде ойдың дәлдігі, сөздің анықтығы, тазалығы, көңіл күйге әсер ететін шынайылығы (ол қарапайым сөзден немесе бейнелі образды сөздерден құралуына қарамастан), көркемдігі маңызды рөл атқарады.

Сөз мәдениетін қалыптастыруға қажетті лингвистикалық орталықтар қатарына лингвистикалық болжау орталығы жатады. Лингвистикалық алдын ала болжау орталығы дәстүрлі тіл жүйесінің сапалық және сандық бағыттарын кешенді түрде зерттеу міндеттерін, сөз, сөйлеу қызметінің дәстүрін қалыптастыру мәселесін қарастырады. Сөз мәдениетіне қатысты лингвистикалық экология тіл және сөз мәдениетінің экологиясы деп аталады. Сөз мәдениетінің экологиясына тілдік ситуация, тілдік сана, тілдік орта, тілдік ортаның тазалығы, сөз қызметіндегі стилистикалық қатынастардың бұзылуы, сөйлеу этикасы мәселелері, сөз мәдениеті және мониторинг, т.б. мәселелер жатады [4].

Тіл мәдениетіне тілдің құрылымдық жүйесіндегі орфоэпиялық, пунктуациялық, лексикалық-грамматикалық, синтаксистік нормалар қамтылып, олардың коммуникативтік эстетикалық қызметі толық айқындалған жағдайда стилистикалық норма жүзеге асады. Стилистикалық норма сөйлеушінің тілдік сөйлеу тәртібін қалыптастырады. Сөз мәдениеті көркем сөйлеуде, ғылыми-көпшілік немесе ресми ортада, тіпті ауызекі сөйлеу стилінде тілдің барлық салаларымен тамырлас келеді. Сөйлеу мәдениеті топ алдында мәдениетті сөйлеу, оның алғышарттарын, әдіс-тәсілін танып білу, озық үлгілерін меңгерудің жолдарын, нақты қасиеттерін ұғыну сияқты мәселелермен тығыз байланысты.

Сөйлеу мәдениетінің негіздері:

1. Сөйлеу мәдениетімен байланысты әдет-ғұрыптар, ата-бабаларымыздан қалған мұралар ауыз әдебиеті беттерінде, ежелгі тілде сақталған. Халық ауыз әдебиетіндегі жазбаша ескерткіштер – диалектілер.

2. Ежелгі заманнан бері адамдар тіл, сөйлеу әрекеті

адамның мәдениетін, имандылығын және адамгершілік қасиеттерін көрсететін фактор деп санаған.

3. Ғасырлар бойы сақталып келген және бізге сақталған жазба ескерткіштерінен, фольклорлық шығармалардан алынған мәліметтер ата-бабаларымыз туралы айтады.

Олар адамның тілін, сөйлеу мәдениетін жақсы адамның басты шарты ретінде қарастырды, тілді құрметтеу үшін оны жақсы мақсаттарда пайдалану үшін келесі талаптарға жауап беру керек:

-сөйлеу ақпараттық болуы керек;

-сөйлеу қарапайым және түсінікті болуы керек;

-сөйлеу әрекеті кезінде тыңдаушының жеке басы мен жағдайын ескеру қажет;

-сөйлеу мәнерлі және әсерлі болуы керек;

-сөйлеу мазмұны қисынды және жинақы болуы керек;

-мазмұны жағынан да, формасы бойынша да сөйлеу әсем және әдемі болуы керек;

-Сөйлеу қысқа әрі түсінікті болуы керек;

-сөйлеу кезінде осы шарттың талаптарын, этикалық нормаларды сақтау керек;

-сөйлеу өрескел болмауы керек сөздер, саналы, логикалық мәнерлі, мақсатқа сәйкес, т.б.

Қазіргі кезде біздің алдымызда ең маңызды міндет тұрғанда – рухани бай тұлғаны тәрбиелеу, сөйлеу эстетикасы, тілді құрметтеу, қарым-қатынас этикасы мәселелері әрдайым әркім үшін өзекті болып табылады. Бұл мәселені шешуде дана бабаларымыздың мұрасы, атап айтқанда Әбу Наср Әл-Фарабидің еңбектері маңызды рөл атқарады.

Аталмыш мақала Әбу Насыр әл-Фараби шығармашылығындағы этикалық көзқарастарды талдауға арналған, ол адамды тәрбиелеу, гуманистік көзқарастарды қалыптастыру, сонымен бірге оның адамгершілік қасиеттерін дамыту үрдісінде туындаған сұрақтарға жауап табуға көмектеседі.

Әл-Фараби лингвист болмаса да, сөздің қазіргі мағынасында көптеген еңбектерін тіл философиясы мәселелеріне арнады. Оның кейбір еңбектері толығымен лингвифилософиялық мәселелерге арналды, әл-Фарабидің кейбір трактаттарында әр түрлі лингвофилософиялық проблемалар тек өткен кезде ғана қарастырылды. Шетелдік ғылыми әдебиеттерде ғалымның шамамен 20-22 еңбектері шығыстық ойшылдың тілге, оның табиғаты мен мәніне тоқталған.

1. **«Хаттар туралы трактат».** Тіл философиясы саласындағы әл-Фарабидің негізгі еңбегі. Бұл жұмыста ғалым лингвифилософияға арналған негізгі мәселелер туралы өзінің көзқарасын ұсынады. Мысалы, тіл және оның мәні, табиғи тілдің шығу тегі, білім құрылымындағы тілдің рөлі мен орны. Әл-Фараби еңбектерін зерттеушілердің пікірінше, бұл шығарманың бірнеше фрагменттерде Аристотельдің «Категорияларымен» ұқсастығы болғанына қарамастан, шығыстық ойшылдың еңбегі араб тілі мен мұсылмандық философиялық және тілдік оймен тікелей байланысты мәселелерге назар аударады.

2. **«Сөздерге арналған трактат».** Шетелдік, әсіресе, ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттерде бұл жұмыс көбінесе «Логика сөздері» деп аударылады. Бұл жұмыс негізінен логикалық талдау сұрақтарына арналған деп санайды.

3. **«Ғылымдар туралы трактат».** Бұл жұмыста әл-Фараби ғылым дегеніміз не, оның ерекшеліктері қандай және оның қасиеттері қандай, деген сұрақтарға жауап береді [5].

Тіл философиясы тіл білімінен көп бұрын пайда

болған. Тіл ғылымы дүниеге келген күнінен бастап философиямен тығыз байланыста келеді. Философия тілді ең алдымен қоғамдық-тарихи прогрестің нәтижесінде пайда болған табиғи-әлеуметтік құбылыс деп қарастырады, өйткені қоғамнан тыс сөйлеу тілі жоқ, болған емес және болмайды да. Екінші жағынан алғанда, тіл жоқ жерде қоғамдасу да прогреске жету де жоқ. Тіл мен қоғам айырғысыз бірлікте.

Тіл философиясына тіл, болмыс (шындық, қоршаған әлем) пен ойлаудың арақатынасын зерттеуге бағытталған зерттеу салалары, сондай-ақ осы байланысты бейнелейтін әрі қайталайтын теориялық-әдіснамалық білімдер кіреді. Бұл салалар – тіл, болмыс пен ойлау – әр түрлі лингвофилософиялық концепциялар тұрғысынан түсіндірілуі мүмкін. Тіл философиясының міндеті бұл жағдайда болмыс пен сананың арақатынасын тілдік тұрғыдан анықтауға барып тіреледі.

Тіл – адамдардың бірлесе қимылдан, материалдық игіліктер өндірісінде белгілі бір табысқа жетуді, көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін өзара пікір алысып, түсінісіп әрекет етуінің құралы. Демек, тіл мен өндірістің айырғысыз бірлігінде, диалектикалық қарым-қатынасында, әрине, өндіріс алғашқылық, айқындаушы, шешуші фактор болып табылады. Адам өзінің тіршілік жағдайларын жақсарту үшін, табиғат жағдайларына және қоғамдық қатынастарға саналы түрде әсер ету үшін қарым-қатынас жасау және ой-пікір алмасу құралын, яғни сөйлеу тілін қажет етеді, ал бұл қажеттілік тілді тудырды.

Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Тілдегі өзгерістерге сілтеме жасамай-ақ мәдени бағыттарды анықтау немесе анықтау мүмкін емес. Мәдениет құндылықтардың, нанымдардың, сондай-ақ адамдардың мінез-құлқындағы айырмашылықтарды сипаттайды. Ол әлеуметтік топтың дамытатын немесе шығаратын барлық нәрсені қамтиды.

Мәдениет элементі генетикалық жолмен берілмейді, сондықтан олар байланыс арқылы бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілуі керек. Бұл ортақ сенімге, көзқарас пен құндылықтарға байланысты белгілі бір тілді оңай қабылдаудың себебін түсіндіреді.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются этические взгляды, философия этики, философия и культура аль-Фараби в трудах Абу Насра аль-Фараби. В нем рассматриваются вопросы, возникающие в процессе воспитания человека, формирования гуманистических установок и развития его гуманистических качеств. В работе анализируются теоретические и практические аспекты современной лингвистики, мощные средства формирования человека, методы воспитания и обучения, основы речевой культуры и основные взгляды мыслителя в области лингвофилософии.

Ключевые слова: Культура речи, нравственно-интеллектуальные качества, этика, гуманизм, лингвофилософия.

ANNOTATION

This article analyzes ethical views, philosophy of ethics, philosophy and culture of al-Farabi in the writings of Abu Nasra al-Farabi. It addresses issues that arise in the process of educating a person, the formation of humanistic attitudes and the development of his humanistic qualities. The paper analyzes the theoretical and practical aspects of modern linguistics, powerful means of human formation, methods of education and training, the basics of speech culture and the main views of the thinker in the field of linguophilosophy.

Keywords: Culture of speech, moral-intellectual qualities, ethics, humanism, linguophilosophy.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Жақыпбек Алтаев.** Монография «Көкжиек».- Алматы, 2010 ж. 112-113-бб.
2. **Әл-Фараби.** Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары // Философиялық трактаттар. - Алматы, 1970 ж., 231-233 бб.
3. **Құрманғалиева В.К.** Әл-Фараби мұрасы және жаңа интегралдық дүниетанымның қалыптасуы. – Алматы, 2013 ж., 316-б.
4. **Әл-Фараби.** Бақытқа апаратын жолдың көрсеткіші // Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алматы, 1973 ж., 35-36-бб.
5. **Фролова Е.А.** Орта ғасырлар және қазіргі заман // Араб-мұсылман философиясының тарихы. -2006 ж., 199-б.